

SN: Słownik nazwisk współcześnie w Polsce używanych / Wydał K. Rymut. – Kraków, 1992. – T. I. – 604 s.

TZ Trnava: Telefónny zoznam. 2004-2005. – Trnava, 2004. – 232 s.

Victor Shul'gach. Lexical-derivative micro system with the *Bьlz- / *Bolz- root in the anthroponymy sphere. *In the article the Old-Slavonic lexical-derivative micro system with the *Bьlz- / *Bolz- root in the anthroponymy sphere are reconstructing. A special attention the author pays to the formal modifications: a liquid reflexation in the tьlt-structure; a liquid assimilation; -л- > -л-' > -й- conversion and so on.*

Key words: *antroponymy, lexical-derivative micro system, etymology.*

ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ДЕРИВАТОЛОГІЯ. ГРАМАТИКА

Василь Ґрещук (Івано-Франківськ)

СЛОВОТВІР І ПОЛІСЕМІЯ СЛОВА

У статті розглядаються різні аспекти полісемії слова, зумовлені словотворенням. Словотвір є одним із важливих чинників формування й розвитку лексичної полісемії. Встановлено, що багатозначність похідного слова може формуватися як результат безпосереднього відображення полісемії твірного або наслідок неодноразової дії словотвірної моделі на базі одного лексичного значення твірного.

Ключові слова: *словотвір, полісемія, дериват, значення, лексико-семантичний варіант, багатозначність.*

Проблема “словотвір і полісемія” – багатоаспектна, різнопланова, вона включає низку часткових проблем, які вимагають як теоретичного осмислення, так і інтерпретаційного розв’язання на рівні опису відповідних семантико-дериваційних явищ і процесів, опрацювання адекватних методик вивчення взаємодії лексичної деривації і багатозначності слова. У цій статті зупинимось лише на одній із них, яка, сказати б, лежить на поверхні, і потребує ґрунтовного вивчення з огляду на його важливість не тільки для дериватології й семасіології, а для інших розділів науки про мову. Йдеться про зв’язок і співвідношення словотвірних мотиваційних відношень і полісемії похідного слова.

Семантичні зв’язки між значеннями полісемантичної мовної одиниці – основа полісемії – зазвичай ґрунтуються на двох типах відношень. Перший з них репрезентований відношеннями вихідного й похідного значень у процесах семотворення – метафоричні, метонімічні та ін. перенесення значень. Другий виявляється у словотвірно похідних полісемантичних словах. Зв’язок між значеннями такого багатозначного деривата опосередкований семантикою твірного слова. При цьому семантичні зв’язки між значеннями полісемічного похідного можуть бути наслідком неодноразової дії словотвірної моделі на базі однієї твірної основи в одному чи кількох значеннях або двох чи більше спільнокореневих твірних, а можуть виникнути як результат безпосереднього відображення полісемії твірного слова [5, 503]. Паралельні словотворчі акти на ґрунті одного чи кількох значень твірного слова чи кореневоспоріднених твірних слів, які формують полісемію словотвірно мотивованих слів, фіксують такі деривати, як *сердечник*¹ 1. Людина, що страждає на хворобу серця; 2. Лікар, що лікує хвороби серця; кардіолог, *парусник* 1. Судно, оснащене парусом, парусами; парусне судно, вітрильник. 2. Той, хто водить парусні судна. 3. Той, хто шие, виготовляє паруси, *парубоцтво* 1. Збірн. до парубок. 2. Парубоцьке життя, *ягідник* 1. Кушова,

¹ Тут і далі лексичні значення слів подаються за СУМ і ВТССУМ.

напівкущова і трав'яниста рослина, яка дає їстівні плоди – ягоди. 2. *Розм.* Той, хто вирощує ягідні культури або збирає ягоди, *вишневий* 1. Прикм. до *вишня* 1 // Стос. до вишні (у 2 знач.) // Вигот. з вишень (у 2 знач.). 2. Темно-червоний, кольору стиглої темної вишні та ін. Повну чи часткову відбиту полісемію ілюструють такі словотвірні пари: *безсилий* 1. Який не має фізичної сили; немічний, слабкий, знесилений. 2. Нездатний або неспроможний що-небудь зробити, подолати і *безсилість* 1. Стан за знач. *безсилий* 1; *безсилля* (у 1 знач.). 2. Абстр. ім. до *безсилий* 2, *черствий* 1. Який став твердим, несвіжим (про хліб, борошняні вироби); прот. свіжий // Жорсткий, із зашкарублюю, огрубілою шкірою // Який став твердим, тугим (про ґрунт). 2. *Перен.* Позбавлений душевного тепла, нечуйний, нечулий до ін. // Який виражає відсутність душевного тепла, чуйності в людини. // Який відзначається суворістю, надмірною жорстокістю. // *Розм.* Позбавлений радості; безрадісний і *черствити* 1. тільки 3 ос. Ставати черствим (у 1 знач.). 2. *Перен.* Ставати черствим (у 2 знач.), *гіркий* 1. Який має своєрідний їдкий, різкий смак (напр., хіна, гірчиця); прот. солодкий. 2. у знач. ім. *гірка*, *-кої*. Горілка. 3. *Перен.* Сповнений горя, біди; тяжкий. 4. *Перен. заст.* Який зазнав горя, біди // у знач. ім. *гіркий*, *-кого*; *гірка*, *-кої*. Уживається у значенні *гіркі* сльози, горе і т. д. і *гіркота* Абст. ім. до *гіркий* 1, 3 та ін.

Обидва типи полісемії, зумовлені дериваційними чинниками, певною мірою корелюють із різновидами словотвору. Можна констатувати таку закономірність: паралельний розвиток і функціонування значень, семантичний зв'язок між якими опосередкований значенням твірного, характерний передусім для лексичної деривації (мутаційного словотвору); у синтаксичній деривації (словотвірній транспозиції) домінує так звана відображена полісемія. Очевидно, це зумовлено самою природою неоднорідних дериваційних актів. Лексична деривація спрямована на утворення мовної одиниці, наділеної новим самостійним лексичним значенням, яке, хоч і пов'язане із значенням твірного, є автономним іншотипним значенням. “Синтаксичний дериват – це форма з *тим же лексичним змістом, який має вихідна форма* [виділення наше – В.Г], але з іншою синтаксичною функцією” [Курилович: 61]. Синтаксичні деривати свої лексичні значення безпосередньо переймають,

успадковуюють від твірних слів, репрезентуючи їх засобами іншої частини мови. Не випадково тлумачні словники значення синтаксичних дериватів подають тільки через покликання на значення відповідних твірних, наприклад: *бігти* 1. Прискорено пересуватися на ногах. 2. *перен.* Швидко рухатися, їхати, котитися в якому-небудь напрямі. 3. *перен.* Швидко текти, плинути. 4. *перен.* Швидко минати, проходити, збігати в часі; 5. *перен.* Шумуючи під час кипіння, вилитися, литися через вінця посуду і *біг* 1. Дія за знач. бігти 1-4. 2. *спорт.* Вид фізичних вправ, що полягають у швидкому пересуванні доріжкою стадіону або в природних умовах пересіченою місцевістю і становлять головну складову частину легкої атлетики; *фантастичний* 1. Який є витвором фантазії. 2. Вигаданий, уявний. 3. Необґрунтований, неможливий, нездійснений. 4. Химерний, казковий. 5. Надзвичайний, дивовижний, разючий і *фантастичність* Властивість за знач. *фантастичний*; *фантастично* Прислівник до *фантастичний*. Лексикографічні формули подачі значень синтаксичних дериватів на зразок “дія за знач. твірного дієслова”, “якість, властивість за значенням твірного прикметника”, “абстрактний іменник до прикметника”, “прислівник до твірного прикметника” засвідчують переймання, засвоєння, успадкування значень відповідних мотивувальних слів у процесах семантико-дериваційної трансформації вихідної одиниці словотворення у синтаксичній деривації.

Однак відображена полісемія синтаксичних дериватів далеко не завжди характеризується повною симетричністю. З одного боку, не кожне значення полісемантичного твірного словотворчо реалізується в лексико-семантичній структурі похідного, а з іншого – полісемічні деривати, які постали внаслідок відображення полісемії твірного можуть розвивати на базі відображених значень ще додаткові лексико-семантичні відношення (ЛСВ), безпосередньо не пов’язані зі значеннями твірного. У зв’язку з цим постає проблема різнобічного дослідження асиметрії семантичних співвідношень багатозначних твірних та похідних від них синтаксичних дериватів. Так, аналіз лексико-семантичних структур багатозначних синтаксичних дериватів – деад’єктивів із суфіксом **-ість** у стосунку до лексико-семантичних структур відповідних твірних прикметників засвідчив неоднорідність

семантико-словотвірних транспозицій полісемії ад'єктивів у багатозначність похідних від них субстантивів. Більше половини полісемічних абстрактних іменників на **-ість** постало внаслідок повного відображення полісемії твірних прикметників, напр.: *галасливий* 1. Який галасує (у 1 знач.). // Сповнений галасу (у 1 знач.). 2. *перен.* Який викликає сенсацію; гучний і *галасливість*, лексико-семантичну структуру якого ВТССУМ, як і СУМ, подають за формулою “Властивість за значенням *галасливий*”, лексикографічно не експлікуючи його полісемію, однак, насправді, цей дериват має два значення: 1. Властивість того, хто галасує (у 1 знач.); властивість сповненого галасу (у 1 знач.) та 2. Властивість того, хто (що) викликає сенсацію, властивість гучного і галасливого”, пор.: “Саламов мовчить. Тривога так вплинула на нього, що він раптом позбувся своєї звичайної метушні й *галасливості*” (О. Донченко) і “Наманганське життя відрізнялося від попередніх років багато чим та ще й надмірною *галасливістю* газет про майбутній процес голодностепців” (І. Ле). Зазвичай таку повну відображену полісемію засвідчують полісемічні деривати, лексико-семантичну структуру яких формують два лексико-семантичні варіанти, зокрема *бархатистість*, *дріб'язковість*, *жвавість*, *кмітливість*, *колеритність*, *мальовничість*, *обережність*, *неквапливість* та ін. Серед похідних синтаксичних дериватів на **-ість** із повністю відображеною полісемією значно менше тих, які мають три і більше значення: *вибагливість*, *дошкульність*, *крикливість*, *кучерявість*, *розмаїтість*, *черствість* та ін.

До двадцяти відсотків багатозначних синтаксичних дериватів із суфіксом **-ість** становлять такі, які переймають, відтворюють не всі, а лише частину значень вихідних багатозначних прикметників. У таких випадках маємо частково відображену полісемію, яка зумовлена наявністю у лексико-семантичній структурі полісемічних твірних прикметників, поряд із двома і більше значеннями, які зазнають семантико-синтаксичної транспозиції, ще таких значень, які за своїми семантико-граматичними або функціональними параметрами не можуть бути транспоновані в субстантивні. Наприклад, прикметник *сонячний* має 5 значень, перше з яких через свою “відносність” (*сонячне* проміння, *сонячний* диск, *сонячні* ванни, *сонячна* пляма, *сонячна* електростанція тощо) унеможливорює утворення на

базі нього іменника за допомогою суфікса **-ість**. Однак наступні 2-5 значення цього прикметника, оякіснені, послужили ґрунтом для утворення іменника *сонячність*, лексико-семантична структура якого відображає полісемію твірного прикметника *сонячний* без його відносного значення, пор.: “Весела *сонячність*, блакить, тепло господарюють у світі” (В. Бабляк), “В очах і *сонячність* уквітчених полян майнула, і поля як шовк зазеленіли” (М. Рильський), “На його обличчя миттю набігла *сонячність*, воно стало щиропривітним” (Ю. Загребельний), “Сама вона теж була вся чистота, *сонячність*, усмішка природи” (О. Гончар). До таких полісемантів на **-ість** із частково відображеною багатозначністю належать також *картинність*, *артистичність*, *квітчастість*, *металевість*, *рожевість*, *сталевість*, *сценічність* та ін.

Особливу групу багатозначних іменників на **-ість** із частково відбитою полісемією становлять ті, які відтворюють частину або всі значення твірних прикметників, але, крім них, на базі вже відтвореного значення розвивають ще якесь чи якісь значення, безпосередньо не співвідносе із значенням твірного прикметника, як, наприклад, іменник *посередність*, лексико-семантична структура якого сформувалась у результаті синтаксичної деривації на базі одного із значень твірного прикметника *посередній*, а вже це значення стало підґрунтям для формування переносного значення, пор.: *посередній* 1. Невисокої якості, нічим непримітний, не дуже добрий; середній. 2. Який здійснюється або виявляється не безпосередньо, а за допомогою, за посередництвом кого-, чого-небудь; непрямий, опосередкований; прот. безпосередній. 3. Який служить для зв’язку між чим-небудь, є проміжним етапом у процесі розвитку або перетворення чогось; проміжний і *посередність* 1. Якість за значенням *посередній* 1. 2. *перен.*, *розм.* Про нічим непримітну позбавлену будь-якого таланту людину. Е. Курилович зауважив, що в таких випадках маємо деривацію в два етапи: 1) *посередній* → *посередність* (= якість посереднього) – синтаксична деривація; 2) *посередність* (= якість посереднього) → *посередність* (= особа, нічим непримітна, позбавлена будь-якого таланту) – лексична деривація [Курилович: 64]. Такими ж особливостями формування полісемії характеризуються похідні *бережливість*, *древність*,

злочинність, зручність, карликовість, людськість, мудрість, наочність, пластичність, плямистість, реальність, смертність, точність, умовність, хмарність, чесність і т.д.

Чимало синтаксичних дериватів на **-ість**, які переймають частину чи всі значення твірних прикметників і на базі них розвивають ще додаткові постало внаслідок термінізації якогось із відбитих значень при нетермінному характері твірного прикметника. Так, прикметник *недостатній* має два значення: “менший, ніж вимагається, ніж потрібно; неналежний” і “який не відповідає певними вимогам; незадовільний, поганий”, відбиті у лексико-семантичній структурі похідного від нього деривата *недостатність*, однак унаслідок термінізації у нього з’явилося ще значення “порушена функція якого-небудь органу, що не відповідає фізіологічним потребам // відсутність належної кількості чого-небудь, необхідної для нормальної діяльності організму”: “У нього гостра судинна недостатність” (Ю. Шовкопляс). Пор. також *випадковість, густість, гучність, жорсткість, затверділість, напруженість, невагомість, непрохідність, окремість, освітленість, подібність, полярність, потужність, рівність, споглядальність, твердість, щільність* та ін.

Отже, повністю відображена полісемія характерна для трохи більше як половини українських полісемічних деад’ективів на **-ість**, при цьому лексико-семантична структура більшості з них не перевищує двох лексико-семантичних варіантів. Решта багатозначних іменників на **-ість** відображають лише частину значень твірних іменників. Необхідні подальші ґрунтовні дослідження всіх словотвірних типів у сфері синтаксичної деривації з погляду порівняльного аналізу лексико-семантичних структур полісемічних дериватів і їх твірних, однак навіть результати вивчення під таким кутом зору українських деад’ективів на **-ість** дають підстави стверджувати: відображена полісемія стосується лише певної частини мотивувальної багатозначності.

Це збігається з висновками російських мовознавців про те, що “багатозначність мотивованих слів виявляється менш розгалуженою, ніж, вона могла би бути за умови її співвіднесеності з усіма значеннями мотивувальних прикметників. У

мотивованих слів усіх типів співвіднесеність встановлюється зазвичай лише з частиною лексико-семантичних варіантів мотивувальних прикметників. Це засвідчують такі цифрові дані: в мотиваційні відношення з іменниками на **-ость** вступає лише 54,4 % усіх значень базових прикметників, з дієсловами на **-еть** – 38 %, з дієсловами на **-ить** – трохи більше 23 %” [Янценецкая: 129].

Дослідження мовознавців у ділянці українського словотвору вказують на те, що явища неповної семантичної співвіднесеності між твірними й похідними словами характерні для багатьох словотвірних типів. Так, у віддієслівному словотворі девербативи фіксують асиметрію словотвірних співвідношень із базовими багатозначними дієсловами, при цьому вони здебільшого лише частково відбивають полісемію твірних. “В українській мові значна кількість полісемічних дієслів поєднує у своїй семантичній структурі словотвірно активні та словотвірно інертні ЛСВ, що спричиняє виникнення між ними дивергентних відношень. Для реалізації дивергентних відношень у сфері віддієслівного іменникового словотвору релевантними є такі семантичні ознаки мотиваторів, як лексична сема (належність до певної ЛСГ), семіологічні властивості (співвідношення денотативних і сигніфікативних сем у значенні), релятивність семантики (наявність суб’єкта, об’єкта дії, їхні типи), лексико-граматичні ознаки (видові характеристики, спрямованість дії на досягнення результату, РДД), стилістичне маркування” [Колібаба: 158].

Інший тип формування полісемії похідного слова, зумовленої словотворчими процесами, а не різного типу переносами прямого номінативного значення деривата, демонструють такі лексичні одиниці, у яких вторинні номінації є наслідком неоднократної дії словотвірної моделі. Як результат багаторазової деривації від основи *bial-* обґрунтовує В.Дорошевський багатозначність слова *bialka* в польській мові: “Слово *bialka* демонструє в історії польської мови характерну багатозначність. Крім старопольського значення “жінка”, що пояснюється білим чепцем, який носили на голові заміжні жінки, в різних текстах і словниках засвідчені вживання слова *bialka* в значеннях “пшеничної булки” (у Біблії Софії, у Рея), “сови”, “самки лосося”, “сітчастокрилої комахи”, “білки”, “сорту сливи”, “виду

грунту”. Ця різноманітність значень пояснюється головним чином дериваціями від основи *biał-* за допомогою форманта *-ka*, які відбувалися незалежно одна від одної” [Дорошевский: 235].

Така словотвірною зумовлена полісемія характерна для мутаційного словотвору, зокрема тих похідних слів, семантика яких ідіоматична. “Ідіоматичні за семантикою похідні являють собою відкриті семантичні структури: вони містять у собі необмежену кількість прямих номінативних значень як результат неодноразового утворення найменувань за даною моделлю” [Способы номинации: 110].

Повторна паралельна номінація здійснюється на базі одного, зазвичай основного номінативного значення твірного слова, формуючи багатозначність деривата, при цьому таких значень може бути більше чи менше в залежності від кількості носіїв мотивувальної ознаки. Якись із значень можуть переходити до пасивного функціонування, інші добавлятися. Так, *білиця* – це не лише “невисвячена черниця”, як подає СУМ, ВТССУМ, а й “крейдяний ґрунт”, “біла осика”, “біла коза” [див.: ЕСУМ, т.1, с.195]. Будь-який предмет в широкому розумінні цього слова, який має відношення до білого кольору, може отримати найменування на підставі ономасіологічної ознаки білого кольору.

Наслідком неодноразової дії словотвірної моделі може бути полісемія похідного, що не виходить за межі однієї поняттєвої групи, наприклад, особи, пор.: *газетяр* 1) “видавець газети, працівник газети”, 2) “продавець газети” або яка охоплює різні поняттєві групи, пор.: *нагрівач* 1) “пристрій, апарат для нагрівання” і 2) “робітник, який займається нагріванням чого-небудь”; *очисник* 1) “пристрій, механізм для очищення чого-небудь” і 2) “речовина, яку використовують для очищення чого-небудь”; *телятник* 1) “хлів для телят” і 2) “той, хто доглядає телят”; *нічник* 1) “лампа, яка засвічується на ніч” і 2) “той, хто діє вночі”.

Як справедливо відзначають дослідники, значення таких ідіоматичних похідних зазвичай бувають незалежні одне від одного. “Між ними немає ієрархії, вивідності. Їх зв’язує тільки спільність відношень до одного й того ж твірного. Цей тип багатозначності похідних дуже близький до омонімії” [Способы номинации: 114].

Ще інший тип полісемії спричинений мотивацією деривата різними значеннями одного твірного, пор.: *вишня* 1) “плодове дерево”, 2) “плід цього дерева, темно-червона ягода” і похідне *вишневий* 1) “прикметник до вишня 1 // стос. до вишні (2 знач.) // виготовлений з вишень (у 2 значенні), 2) “темно-червоний, кольору стиглої вишні”, *тітка* 1) “сестра батька або матері; дядина”, 2) “доросла жінка взагалі” і *тіточка* 1) “пестл. до тітка // пестливо-шанобливе звертання до жінки, звичайно старшої за віком”, 2) *ірон.* зневажл. до *тітка 2*”.

У стосунку до таких багатозначних похідних теж є всі підстави говорити про відображену полісемію. Правда, природа мутаційного й модифікаційного словотвору накладає відбиток на характер полісемії у її відношенні до твірного, тут немає безпосереднього успадкування, переймання лексичних значень твірного, як у синтаксичній деривації, а є формування на базі значень твірного нових іншотипних лексичних значень або модифікація вихідних значень, однак розвиток багатозначності деривата зумовлений мотивацією різними значеннями полісемічного твірного, і з цього погляду така полісемія теж відображена, бо вона оперта на багатозначність твірного, детермінована нею.

Таким чином, словотвір виступає одним із важливих чинників формування й розвитку лексичної полісемії. Дериваційні процеси, які спричиняють розвиток багатозначності у похідному слові, неоднорідні, що пов’язано, з одного боку, з неоднорідністю природи словотворчих актів, специфікою словотвірних мотивацій у різнотипних словотворчих процесах, а, з іншого боку, – з характером лексичної семантики похідного слова, ідіоматичністю чи неідіоматичністю її, яка детермінує відкритість чи закритість лексико-семантичних структур похідних.

ЛІТЕРАТУРА

- ВТССУМ: Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2001. – 1440.
- Дорошевский: Дорошевский В. Элементы лексикологии и семасиологии. – М.: Прогресс, 1973. – 286 с.

- Енциклопедія: Українська мова: Енциклопедія. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во “Укр. енцикл.” ім. М.П.Бажана, 2004. – 826 с.ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: У 7 т. – К.: Наукова думка, 1982. – Т.1. – 631 с.
- Колібаба: Колібаба Л. Асиметрія словотвірних відношень багатозначних дієслів та іменникових девербативів. – К.: Інститут української мови НАН України, 2005. – 349 с.
- Курилович: Курилович Е. Деривация лексическая и деривация синтаксическая // Е.Курилович. Очерки по лингвистике. – М.: Изд-во иностр. л-ры, 1962. – С.57-70.
- Способы номинации: Способы номинации в современном русском языке. – М.: Наука, 1982. – 296 с.
- СУМ – Словник української мови: В 11-ти т. – К.: Наук. думка, 1970-1980.
- Янценецкая: Янценецкая М. Н. Семантические вопросы теории словообразования. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1979. – 242 с.

Greshchuk Vasyl. Word-building and The Polysemy of The Word. *Different aspects of the polysemy of the word which are determined by the word-building are regarded in the article. Word-building is one of the main factors of the formation and development of the lexical polysemy. There is established that the polysemy of the derivative can be formed as the result of the direct reflection of the polysemy of the motivating word or the repeated action of the derivative model on the base of lexical meaning of the motivating word.*

Key words: *word-building, polysemy, derivative, meaning, lexical-semantic variant.*

Лев Полюга (Львів)

**ПРОБЛЕМАТИКА ПРОЦЕСІВ ТВОРЕННЯ ТЕРМІНОЛОГІЧНИХ
СЛОВНИКІВ**